

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Ser.

813

Title: *Samasa Chakra*

Letter

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.

Sor.

813

Title: *Samasa Chakra*

समास चक्र

813

813	:	:	Samāsa Chakra	Title
	:	:		: Author
	:	:		: Editor
	:	:		: Year, Vols.
	:	:		: Publisher
	:	:		: Remarks

श्रीदक्षणाकदारायनमः॥

श्रीगणेशायनमः षोढाः समासाः संज्ञेपादष्टाविंशतिधापुनः नित्यानित्यत्वयोनेर्गैलुगलुक्ते
नचद्विधा १ तत्राष्टधातत्पुरुषः सप्तधाकर्मधारयः सप्तधाचबहुव्रीहिर्द्विगुणाभाषितोद्वि
धा २ द्वंद्वश्चतुर्विधोऽन्योन्याभावोऽप्येवाभावाद्द्विधामतः तेषांपुनः समासानां समास्येष्टावतु
विधे ३ यथापूर्वपदार्थप्रधानोऽन्योन्याभावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्र
धानो बहुव्रीहिः उत्तरपदार्थप्रधानो द्वंद्वः विभक्तिश्च अन्यपदानामेकस्मिन्नेलनक्रियासमासः
समासार्थबोधनवाक्यं विग्रहः समस्यत इति समासः संख्यापूर्वकवाक्ये द्विगुसमासः
अनेदार्थप्रतिपादकं क्येवो कर्मधारयः द्विगुकर्मधारयो तत्पुरुषभेदो तत्रतत्पुरुषोद्वि वि
धः अधिकरणपदः समानाधिकरणपदश्चेति समानाधिकरणपदोद्वि विधः कर्मधारयो
द्विगुश्चेति अधिकरणपदोद्वि विधः प्रथमात्पुरुषोद्वितीयात्तत्पुरुषस्तृतीयात्तत्पुरुषश्चतु
र्थीतत्पुरुषः पंचमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषो नञ्चतत्पुरुषश्चेति प्रथमात्

स. च.

९

तुरुषोयथा अर्धपिपल्याः अर्धपिपलीः अर्धकोशातक्याः अर्धकोशातकी पूर्वका
यस्य पूर्वकायः अपरकायस्य अपरकायः इत्यादि द्वितीयाततुरुषोयथा कृष्णश्रितः कृ
ष्णः श्रितः कांतारमतीतः कांतारमतीतः नरकपतीतः नरकपतीतः ग्रामंगतो ग्रामंगतः
सुखप्राप्तः सुखप्राप्तः सुखभापनः सुखभापनः तृतीयाततुरुषोयथा शंकुलयाखंडः
न५ शंकुलाखंडः धान्येनाथो धान्येनाथो मासेपूर्वमासपूर्वः चतुर्थीततुरुषोयथा कुंडलाय
हिरण्यकुंडलहिरण्यं यूपायदारुयूपदारु ब्राह्मणाय अर्थः ब्राह्मणार्थः ब्राह्मणाय इयं ब्राह्म
य णार्थो ब्राह्मणाय इदं ब्राह्मणार्थं कुबेरावलिः कुबेरावलिः देवदेसाय हितं देवदेसहितं वि
ष्णुमित्राय सखं विष्णुमित्रसखं अश्वायथा सोमश्वायः पंचमीततुरुषोयथा निष्क्रान्तको
शीव्या निष्क्रान्तकोशीविः सिंह इयं सिंहनयं वृकभ्यामीति वृकभीतिः षष्ठीततुरुषोयथा
गजः पुरुषो राजपुरुषः पशोः पादः पशुपादः सप्तमीततुरुषोयथा अक्षपुशीतः अक्षशी

श्रीनाथ
९

डः नञ्त्ततुरुषोयथा न ब्राह्मणः अब्राह्मणः अश्वादन्योनश्वादेव धर्मविरुधः अधर्मः
पापाभावोपापः सप्तधाकर्मधारयोयथा विशेषणः पूर्वपदः विशेष्यपूर्वपदः विशेष
णोसयपदः उपमानपूर्वपदः उपमानोत्तरपदः संभावनापूर्वपदः अवधारणपूर्वपदः
श्वेति तत्र विशेषणपूर्वपदोयथा रक्तश्यामोपटश्च रक्तपटः रक्तो वा सो शादी च रक्त
शादी कृष्णाश्वताः शोघश्च कृष्णशोघः नीलंचतुदसलं च नीलोसलं विशेष्यपूर्वपदो
यथा सीतंचतुदसलं सीतोसलं कठिणो च तो उन्नतो कठिणो न्नतो उपमानपूर्वपदो
यथा शंसद्वयोः शंसद्वयोः मेघद्वयोः मेघद्वयोः उपमानोत्तरपदोयथा पु
रुषोयथा द्रवपुरुषोयथा नरः सिंह इव नरः सिंहः सगवो नापूर्वपदोयथा गुण
इतिबुद्धिः सुगुणबुद्धिः पुत्र इतिग्रहणं पुत्रग्रहणं अवधारणपूर्वपदोयथा गुण
एवधनं गुणधनं स कृतमेव बंधुः स कृतं बंधुः सप्तधा बहुव्रीहियथा द्विपदबहु

पदसहपूर्वपदसंख्योत्तरपदसंख्योभयपदव्यतीहारलक्षणश्चेति तत्र द्विप
दबहुव्रीहिः षड्विधः द्वितीयाबहुव्रीहिसूतीयाबहुव्रीहिः श्रुतीयाबहुव्रीहिपंचमीबहुव्रीहिः
षष्ठीबहुव्रीहिः सप्तमीबहुव्रीहिः तत्र द्वितीयाबहुव्रीहिर्यथा अरुणोयवानरमारुणवानरः त
तीयाबहुव्रीहिर्यथा उपहतः पशुर्येनसः उपहतपशुः चतुर्थीहितः सयोर्यस्यसः हितः सूर्यः
पंचमीबहुव्रीहिर्यथा निष्क्रांताः जनाः यस्मात्सः निष्क्रां तजनः षष्ठीबहुव्रीहिर्यथा पीतमंभ
र्यस्यसः पीतांबरः शुकूपटः यस्यसः शुकूपटः सप्तमीबहुव्रीहिर्यथा वीरः पुरुषोयस्मिन्
वीरपुरुषः बहुपदबहुव्रीहिर्यथा निर्मळामहतीबुधिर्यस्यसनिर्मलमहाबुधिः तनुवृत्तम
ध्ययस्यसः तनुवृत्तमध्यः सहपूर्वपदोयथा पुत्रेणसहवर्ततइतिसपुत्रः भार्ययासहवर्ततइ
तिसभार्यः संख्योत्तरपदोयथा समीपेदशानामिमेपुरुषाः उपदशाः समीपेविंशतिनांइमे
पुरुषाः उपविंशाः संख्योभयपदोयथा द्वौत्रयोवामनेयेषांतेद्विजाः येत्रैश्वर्योवामनेये

श्रीनाथ

॥२॥

षांतेत्रिचत्वारः व्यतीहारलक्षणयथा के शेषुके शेषुगृहीत्वा द्दंयुधं प्रवर्ततइति दंडादंडी॥ द्विगंतरालक्षणेयथा दक्षिणस्याश्वपूर्वस्याश्वयदंतरालंसादक्षि
णपूर्वा उत्तरस्याश्वपूर्वस्याश्वद्विशोयदंतरालंसा उत्तरपूर्वाद्विगुर्विधोयथा तद्वितार्थः स
माहारश्चेति तत्र तद्वितार्थोयथा पंचसकपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरोरोजोः पंचभिर्गो
भिः क्रीतः पंचगुः अश्वः पुनरपि द्विविधः एकवद्वावीअनेकवद्वावीचेति एकवद्वावीयथा
त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी पंचानां वटानां समाहारः पंचवटी इत्यादि अनेकवद्वा
वीयथा सप्तश्वतेनृपयश्वसप्तर्षयः चतस्रश्चत्वारः दिशः श्रुतुर्दशा इंदुश्रुतुर्विधोयथा सप्त
त्रयन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारश्चेति तत्र सप्तत्रयन्वाचयेन समासः असामर्थ्यात् अतः दंडो
द्विविधः इतरेतरयोगदंडः समाहारश्चेति इतरेतरयोगदंडोयथा रामश्चलक्ष्मणश्चरामल
क्ष्मणो जायाचपतिश्चदंपती दुहित्याचपुत्रश्चपुत्री सचसचदेवदत्तश्चती इत्यादिसमाहा

स.च.

३

रद्वंद्वोपथा शंखश्चपटश्चतमोःसमाहारः शंखपटं मार्दंगिकाश्चपाणविकाश्चतेषां
 समाहारः मार्दंगिकपाणविकं इत्यादि इतरैतरयोगद्वंद्वोविधः सरूपैकशेषोवि
 रूपैकशेषश्चेति सरूपैकशेषोपथा रामश्चरामश्चरामवित्यादि स्वरूपैकशेषोप
 था वक्रदंडादिति अथयीभावोद्विधः नामपर्वपादोपथा शाकस्यमात्रं शाकमा
 त्रं अथयीपूर्वपादोपथा कुंभस्यसमीपेदृक्पर्वकुंभं मुद्राणां समूहिः समुद्रंयव
 नानामभावोदुर्यवनं मक्षिकाणांमभावोनिर्मक्षिकं एतेनित्यानित्यत्वयोगेनद्विविधा
 भवति नित्यसमासोपथा प्रकर्षेणचरतीतिप्रचरः कुंभं करोतीति कुंभकारः अनित्यस
 मासोपथा वृक्षस्यफलं वृक्षफलं विदुषांश्रेष्ठः विद्वच्छ्रेष्ठः एतेलुगलुंकेनद्विविधान्वत
 वंति अलुकसमासोपथावनेचरतीतिवनेचरः स्तंबेरमतीतिस्तंबेरमः सरसिजातंसर
 सिजं इति समासचक्रं ॥७॥ शिशोःसंस्थानं वृत्तिवंतस्यत्योतिषः जिवणभट्टस्यवि
 स्थातातत्कृतं प्रथमलिप्यते ॥ ॥

श्रीनाथ

३

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref.
Ser.

813

Title: *Samasa Chakra*

Enter

813

813

समास चक्र

: Samāsa Chakra		Title
:	:	: Author
:	:	: Editor
:	:	: Year, Vols.
:	:	: Publisher
:	:	: Remarks
813	:	:

श्रीदक्षराजदारायनमः॥

श्रीगणेशायनमः षोढाःसमासाः संक्षेपादष्टाविंशतिधापुनः नित्यानित्यत्वयोनेर्गैलुगलुक्ते
नचद्विधा १ तत्राष्टधातत्पुरुषःसप्तधाकर्मधारयः सप्तधाचबहुव्रीहिर्द्विगुणाभाषितोद्वि
धा २ द्वंद्वश्चतुर्विधोऽन्योऽन्योभावाद्धिधामतः तेषांपुनःसमासानांममाज्येस्याचतु
र्विधं ३ यथापूर्वपदार्थप्रधानोऽन्योभावाः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्र
धानोबहुव्रीहिः उभयप्रधानोद्वंद्वः विभक्तिरान्यपदानामेकस्मिन्नेतन्नक्रियासमासः
समासार्थबोधनवाक्यंविग्रहः समस्यतद्वनिसमासः संख्यापूर्वकवाक्येद्विगुसमासः
अनेदार्थप्रतिपादकक्येवोक्तमधारयः द्विगुकर्मधारयोतत्पुरुषेनेदो तत्रतत्पुरुषोद्विवि
धः अधिकरणपदः समानाधिकरणपदश्चेति समानाधिकरणपदोद्विविधः कर्मधारयो
द्विगुश्चेति अधिकरणपदोद्विविधः प्रथमात्पुरुषोद्वितीयातत्पुरुषस्तृतीयातत्पुरुषश्चतु
र्थीतत्पुरुषःपंचमीतत्पुरुषःषष्ठीतत्पुरुषःसप्तमीतत्पुरुषोऽन्यतत्पुरुषश्चेति प्रथमात

स-च. तुरुषोयथा अर्धपिपल्याः अर्धपिपलीः अर्धकोशातक्याः अर्धकोशातकी पूर्वका
 १ यस्यपूर्वकायः अपरकायस्यअपरकायः इत्यादि द्वितीयाततुरुषोयथा कृष्णश्रितः कृ
 ष्णःश्रितः कांतारमतीतःकांतारमतीतः नरकंपतीतःनरकपतीतः ग्रामंगतोग्रामगतः
 न५ सुखप्राप्तःसुखप्राप्तः सुखमापन्नःसुखमापन्नः तृतीयाततुरुषोयथाशंकुलयाखंडः
 य शकुलाखंडः धान्येनार्थोवाग्येनार्थः मासेपूर्वमासपूर्वः चलुयश्चततुरुषोयथा कुंडलाय
 हिरण्यकुंडलहिरण्यं यूपायदारुयूपदारु ब्राह्मणायअर्थःब्राह्मणार्थः ब्राह्मणायइयंब्राह्म
 णार्थो ब्राह्मणायइदेब्राह्मणार्थं कुबेरावलिःकुबेरावलिः देवदेतायहिलेदेवदत्तहिले वि
 भुमित्रायसखेविभुमित्रसखे अश्वायथासोषध्यासः पंचमीततुरुषोयथा निष्क्रान्तको
 शीयानिष्क्रान्तकोशीविः सिंहइयंसिंहनयं वृक्षेभ्यामीतिवृक्षमीतिः षष्ठीततुरुषोयथा श्रीनाथ
 गतःपुरुषोराजपुरुषः पशोःपादःपशुपादः सप्तमीततुरुषोयथा अक्षेषुशोउःअक्षशो

डः नञ्त्ततुरुषोयथा नब्राह्मणोःअब्राह्मणः अश्वान्नयानश्वान्नधर्मविरुधः अधर्मः
 पापाभावोपापः सप्तधाकर्मधारयोयथाविशेषणःपूर्वपदःविशेष्यपूर्वपदः विशेष
 णोसयपदः उपमानपूर्वपदः उपमानोत्तरपदः संभावनापूर्वपदः अवधारणपूर्वपदः
 श्वेति तत्रविशेषणपूर्वपदोयथा रक्तश्यासोपटश्चरक्तपदः रक्ताशोशोशोटीचरक्त
 शोटी कृष्णाश्वताःशोद्यश्चकृष्णशोद्यः नीलंचतदुसलंचनीलोसलं विशेष्यपूर्वपदो
 यथा सीतंचतदुसलंसीतोसलं कठिलोचतोउन्नतो कठिलोन्नतो उपमानपूर्वपदो
 यथा शंसदवपांडुःशरवपांडुः मेघइवश्यामःमेघश्यामः उपमानोत्तरपदोयथा पु
 रुषोपेभ्याध्रइवपुरुषभ्याध्रः नरःसिंहइवनरःसिंहः संगवर्धनापूर्वपदोयथा गुण
 इतिबुद्धिःसुगुणबुद्धिः पुत्रइतिग्रहणंपुत्रग्रहणं अवधारणपूर्वपदोयथा गुण
 एवधनंगुणधनं सक्तमेवबधुःसक्तमेवधुः सप्तधाबहुव्रीहियथा द्विपदबहु

स-च.

२

पदसह पूर्वपदसंख्योत्तरपदसंख्योभयपदव्यतीहारलक्षणश्रुति तत्र द्विप
दबहुव्रीहिः षड्विधः द्वितीया बहुव्रीहिसूतीया बहुव्रीहिः श्रुतीया बहुव्रीहिपंचमी बहुव्रीहिः
षष्ठी बहुव्रीहिः सप्तमी बहुव्रीहिः तत्र द्वितीया बहुव्रीहिर्यथा आरूढाय वानरमारूढ वानरः त
तीया बहुव्रीहिर्यथा उपहतः पशुर्येन सः उपहत पशुः चतुर्थी हितः सूर्यो यस्य सः हितः सूर्यः
पंचमी बहुव्रीहिर्यथा निष्क्रान्ताः जनाः यस्मात्सः निष्क्रान्त जनः षष्ठी बहुव्रीहिर्यथा पीतमं
रं यस्य सः पीतांबरः शुकूपटः यस्य सः शुकूपटः सप्तमी बहुव्रीहिर्यथा वीरः युष्मद्यस्मिन्
वीरपुरुषः बहुपद बहुव्रीहिर्यथा निर्भयामहती बुधिर्यस्य स निर्भयमहाबुधिः तनुवृत्तम
ध्यस्य सः तनुवृत्तमध्यः सह पूर्वपदो यथा पुत्रेण सह वर्तत इति स पुत्रः भार्यया सह वर्तत इ
ति स भार्यः संख्योत्तरपदो यथा समीपे दशा नामिमे पुरुषाः उपदशाः समीपे विंशतिनां इमे
पुरुषाः उपविंशाः संख्योभयपदो यथा द्वौ त्रयो वामने ये पांते द्वित्राः ये त्रैश्वत्वारो वामने ये ॥ २ ॥ श्रीनाथ

पांते त्रिचत्वारः व्यतीहारलक्षणो यथा के शेषु के शेषु गृहीत्वा द्दं युसं प्रवर्तते के शेषु के शी दं डै श्रुतं
इं युसं प्रवर्तत इति दंडा दं डी ॥ द्विगंत रालक्षणो यथा दक्षिणस्याश्च पूर्वस्याश्च दंत रालंसा दक्षि
णपूर्वा उत्तरस्याश्च पूर्वस्याश्च द्विशोय दंत रालंसा उत्तरपूर्वा द्विगुर्विधो यथा तद्वितीर्थः स
माहारश्चेति तत्र तद्वितीर्थो यथा पंचसकपालेषु संस्कृतः पंचकपालः पुरो ग्रीडोः पंचभिर्गो
भिः क्रीतः पंचगुः अश्वः पुनरपि द्विविधः एकवद्वाची अनेकवद्वाची चेति एकवद्वाची यथा
त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी पंचानां वटानां समाहारः पंचवटी इत्यादि अनेकवद्वा
ची यथा सप्तशतैकपयश्च सप्तर्षयः चतस्रश्च ताः द्वित्राः श्रुतुर्दशा इंदुश्चतुर्विधो यथा सप्त
त्रयन्वाचयेतरेतरयोगसमाहारश्चेति तत्र सप्तत्रयन्वाचयेन समासः अस्माभ्यं अतः दंडो
द्विविधः इतरेतरयोगदंडः समाहारश्चेति इतरेतरयोगदंडो यथा रामश्च लक्ष्मणश्च रामल
क्ष्मणौ जाया च पतिश्च दंपती दुहितश्च पुत्रश्च पुत्रौ सच सच देवदत्तश्च तौ इत्यादि समाहा

स.च.

३

रद्वंद्वोयथा शंखश्चपटश्चतपोःसमाहारः शंखपटं मादंगिकाश्चपाणविकाश्चतेषां
 समाहारः मादंगिकपाणविकं इत्यादि इतरैतरयोगद्वंद्वोविधः सरूपैकशेषोवि
 रूपैकशेषश्चेति सरूपैकशेषोयथा रामश्चरामश्चरामवित्यादि स्वरूपैकशेषोय
 था वक्रदंडादिति अथयीभावोद्विधः नामपूर्वपादोयथा शाकस्यमात्रं शाकमा
 त्रं अथयीपूर्वपादोयथा कुंभस्यसमीपेदृक्पकुंभं मुद्राणां समृद्धिः समुद्रेयव
 नानामभावोदुयवनं मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकं एतेनित्यानित्यत्वयोगेनद्विविधा
 भवति नित्यसमासोयथा प्रकर्षेणचरतीतिप्रचरः कुंभं करोतीति कुंभकारः अनित्यस
 मासोयथा वृक्षस्यफलं वृक्षफलं विदुषां श्रेष्ठः विदुःश्रेष्ठः एतेलुगलुंकेनद्विविधानवत
 वंति अलुक्समासोयथावनेचरतीतिवनेचरः स्तंबेरमतीतिस्तंबेरमः सरसितालंसर
 सिजं इतिसमासचक्रं ॥७॥ शिशोःसंस्थानं वृत्तिवंतस्यत्योतिषः जिवणभट्टस्यवि
 स्थातातस्मत्तंप्रथलिष्यते ॥ ॥

श्रीनाथ

३